

В.М. Парацій

ОКОПИ СВ. ТРІЙЦІ: ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ТРАДИЦІЯ ОДНІЄЇ З «НЕЗДОЛАННИХ ТВЕРДИНЬ» ПОДІЛЛЯ

У статті розкрито основні (проблемні) аспекти історико-мілітарної еволюції форти Окопи св. Трійці. Осмислюється військово-тактична значимість фортифікаційного об'єкту в контексті політичних і мілітарних взаємовідносин кін. XVII – середини XVIII ст. Основний акцент зроблено на розкритті окремих фактів і раціональних проєктів щодо охорони та використання пам'ятки, які формувалися з середини XIX ст., а особливо прагматичний результат отримали в 20-30-х рр. XX ст.

Історико-фортифікаційна спадщина завжди мала притягальні чинники для широкого кола зацікавлених осіб (від «екскурсійно-активних» громадян до професійних дослідників). У відношенні впливу на оточення вони є беззаперечно домінуючими об'єктами. Одночасно, характерною є думка архітектора О. Лесика: «Фортифікаційні комплекси України являються єдиною типологічною групою пам'яток, що не мають єдиних стилевих характеристик» [12, 13]. Таке різноманіття перетворює їх на особливі, дуже специфічні, а, отже, дуже привабливі для споглядання збережені до сьогодення об'єкти минулого.

Визначення форми та змісту фортифікаційного мистецтва не змінювалося тисячоліттями – це пристосування місцевості для оборони, виходячи з навколишнього рельєфу, можливостей війська та поставлених перед ним тактичних завдань. При цьому розуміння необхідності не лише довготривалих, але й польових укріплень завжди йшло паралельно. З ходом історичних подій в теорії та практиці військово-інженерного мистецтва чітко-функціональним на місцевості оборонним центрам почали надавати перевагу над довготривалими й універсальними комплексами на кшталт замків. Цю думку на поч. XVIII ст. добре висловив німецький військовий теоретик барон Вольф: «Фортифікація або військова архітектура є наукою про укріплення місць таким способом, щоб незначна кількість осіб, знаходячись у кращих умовах проти більшої кількості могла оборонятися». У цитованому дослідженні він також закладає ідею про неможливість тривалого ефективного існування постійних укріплень, так як постійно змінюються форми ведення воєнних дій [15, 1-2].

У цьому контексті французький інженер Лебліжуа визначає фортифікацію як «мистецтво використання пасивного спротиву нерухомих споруд (перепон, схованок, закриттів) з метою економії сил» [24, 115]. Тобто, їх зовнішні форми вираження та функціональне застосування може бути і дуже різноманітним, і, одночасно, конкретно-визначеним – захистити від ворога.

Але не завжди фортифікаційний об'єкт виступає

лише в ролі пасивного фактору оборони. Він може бути надзвичайно динамічним, пристосованим до активного впливу на процес ведення воєнних дій. Недарма ж відомий російський історик оборонного мистецтва В. Шперк розділяє польову фортифікацію на власне оборонну та наступальну [23, 8]. Історично-мілітарні фактори підтверджують це: взові табори, захисні елементи штурмового чи облогового призначення – все це перетворювало фортифікаційну одиницю на важливий елемент як оборони, так і наступу.

З розширенням «спеціалізації» фортифікаційних центрів через їх пристосування до конкретних умов військового протистояння збільшується й роль землі як основи цих споруд. Адже, як зазначив російський військовий дослідник другої пол. XIX ст. Цезар Кюї, «земля в сирому вигляді зустрічається всюди й слугує головним і кращим матеріалом для польових укріплень...» [11, 28]. А фортифікація на європейському континенті в «пострицарські» часи (не враховуючи слов'янський мегаетнос, де традиції оборонного забезпечення поля битви були давніми) все частіше і частіше виходила в поле, в гущу битв і довготривалих протистоянь на місцевості (апогею чого було досягнуто, вважаємо, на переломі XVII-XVIII ст.). Тому з цього часу можна говорити про зародження умов для протиставлення понять «замок» і «фортифікаційний об'єкт». У подальшому таке протиставлення лише поглиблюватиметься.

Упродовж XVI-XVII ст. через землі Тернопілля прямо чи опосередковано проходили три найжорстокіші шляхи турецьких і татарських грабінницьких походів [10, 115-116], що, ймовірно, і спричинило тут масове оборонне будівництво. Уже аксіоматично звучить думка львівських архітекторів: «Замки й замочки Поділля творять наймонументальнішу і найхарактернішу групу серед архітектурних пам'яток цього краю» [1, 59]. А стратегічними орієнтирами для локалізації цих споруд були переважно місцеві гідроумови лівого берега Дністра. Тут замкове будівництво зосереджувалося уздовж лінії річок Золота Липа, Гнила Липа, Коропець, Стрипа, Серет, Нічлава, Збруч [34, 388]. Таким чином створювалися стратегічні умови для територіальної довготривалої та глибоко ешелонованої оборони. За архівними підрахунками та візуальною локалізацією Ореста Мацюка, в адміністративних межах сучасної області локалізувалося 134 пізньосередньовічних замки різних форм мистецького та обороноздатного проявів [14, 23].

Наступні політичні обставини продовжували стимулювати обороноздатну значимість краю в нових умовах військових протистоянь. І тут велику роль починає відігравати форт Окопи Св. Трійці – новаторська за функціональним змістом фортифікаційна споруда, форма активно-оборонного впливу на важли-

вому територіальному перетині польсько-турецьких військово-політичних протиріч кін. XVII ст.

На рівні довідкової літератури укріплення добре відоме вже з середини XIX ст. Прикладом цього може бути цитована інформація: «Окопи св. Трійці, давня твердиня над Дністром навпроти Хотина у воєводстві Подільському, поставлена Яном Собеським після опанування турками Кам'янця-Подільського... З 1684 р. ціла армія шість тижнів над цією справою працювала, а розміщена там залога утруднювала довіз продуктів ворогу до Кам'янця. Тут також король Ян довго облогу від турків витримав. А в часи Барської конфедерації Пулаські добре воювали тут з москалями» [38, 188]. Інформація, загалом, вірна, за окремим виключенням: автори дещо необгрунтовано подали час створення об'єкту (виходячи, швидше, із логіки тогочасних політичних подій, ніж з реально підтверджуючих фактів).

Насправді, історія становлення цього значимого укріплення добра відома й документально підтверджена. Її нещодавно досконало проілюстрував в окремому розділі об'ємної монографії польський історик Станіслав Ніцея. Автор також виводить прямий зв'язок між захопленням турками Кам'янця-Подільського та створенням форту Окопи. Добре znana дата початку будівництва твердині – 25 вересня 1692 року. Головним ініціатором розміщення тут фортеці був великий гетьман коронний Станіслав Яблоновський. Він цікавився польовою фортифікацією, був прихильником одного з метрів французької фортифікації Себастьяна Ле Претра де Вобана. Ще у 1691 р. Станіслав Яблоновський відправив свого родича Єржі Дідушицького для вивчення системи фортифікаційного забезпечення французько-голландського прикордоння.

Найімовірніше проектантом Окопів був один з найвідоміших архітекторів польського бароко Тильман [33, 113]. На основі збережених матеріалів у його архіві цю думку підтримує польський історик С. Моссаковський [32, 123-129]. Зокрема, він знайшов у збірках університетської бібліотеки (Варшава) ескізний нарис земляних фортифікацій Окопів (датований 30 листопада 1692 р.), опублікував його, ототожнивши авторство з вищезгаданим архітектором [32, 124].

Роботи по зведенню укріплень тривали цілу осінь та зиму 1692 року. Керував ними Марцін Кентський – генерал артилерії, воєвода Київський. А першим комендантом укріплення було призначено полковника аркебузерів Міхала Брандта, якого з 1696 р. замінив Ян Кшиштоф Гондорф. І пізніше склад комендантів доволі швидко змінювався [27, 91-92; 28, 88; 33, 114].

Правда, у польській історіографії панує й інша думка, що авторства проекту укріплення. Зокрема, керівництво зведенням фортифікаційних елементів форту приписують одному з визначних

представників магнатурії Чацькому при допомозі інженерів Бартоха й Дупонта [45, 12], хоч ця версія не має прямих документальних підтверджень.

Але загальне функціональне призначення об'єкту не викликає заперечень: необхідність відрізати Кам'янець-Подільський від довозу продуктів та отримання військової допомоги ззовні. А чітке встановлення автора проекту форту ще залишається дослідницькою перспективою.

Правда, мілітарна значимість твердині швидко занепадала. Зокрема, після Карловицького мирного договору 1699 р. її головна функція зійшла нанівець [28, 89; 33, 115]. І вже з 1700 р. (згідно привілею Августа II Марцінові Кентському) у межах фортифікацій формується містечко під традиційною назвою – Окопи Св. Трійці [27, 92; 33, 116].

У часи польсько-російського протистояння 1711 р. разом із піднесенням стратегічної ролі Кам'янця отримують нові мілітарні властивості й Окопи. Проводиться реставрація зовнішніх укріплень, гарнізон фортеці складає 1500 осіб. Хоч тривав цей фортифікаційно-дієвий ренесанс недовго [42, 43].

Але мілітарна значимість укріплення продовжує залишатися високою. Підтвердимо це наступним фактом: серед місць знаходження найважливіших польських військових арсеналів на 1717 р. згадано Кам'янець-Подільський, Снятин, Білу Церкву, замок у Корсуні, Львів, Краків, Варшава, Мальборк. Серед цього переліку є й Окопи св. Трійці [37, 368].

Останній етап ефективного використання фортифікацій Окопів – це весна 1769 року. Тут упродовж місяців вдало оборонялися декількох сотень шляхтичів – представників Барської конфедерації (під керівництвом Казімежа Пуласького) від російських військ генерала Ісмаїлова, яких налічувалося понад чотири тисячі [28, 89; 33, 116]. Як важливий етап (мілітарно-патріотичний) в історії Окопів про це відзначено у вищезгаданому довіднику «Starozytnosci Polskie». На ці два етапи значимого мілітарного рівня Окопів (кін. XVII ст. та 1769 р.) й акцентував особливу увагу львівський дослідник Л. Фінкель [42, 2-58], бо вони були найбільш показовими у визначенні функціонального змісту укріплення.

Аналізуючи фортифікаційну сутність Окопів, перше запитання, яке хочеться поставити перед собою, – як класифікувати визначений оборонний об'єкт? Власне, відповідь напрашується, виходячи з самої адміністративної етимології. У польській мові поняття «Окоп» сприймалося як «рив і вал при ньому насипаний із землі, вибраної з нього; місце обкопане, валом оточене; ...фоса з валом». Одночасно, воно ототожнювалося з редутом чи шанцем [35, 743]. З іншого боку, зміст терміну «шанець» розуміється як «окоп земляний з валу і рову» [26, 225]. «Шведський окоп» М. Вавринецький фіксує, описуючи земляні оборонні укріплення невеличкого містечка Крайов

Опочинського повіту [43, 73].

Тому співставлення історико-етимологічних визначень із візуальними дослідженнями збережених фортифікаційних рештків Окопу Св. Трійці (а також аналіз картографічного матеріалу) дозволяє зробити висновок: досліджуване укріплення, як на нашу думку, з функціонального погляду слід віднести до категорії стаціонарних й довготривалих оборонних об'єктів. Але об'єктів динамічного фортифікаційного рівня, близького за своєю планіграфічною значимістю до подібних зразків польової фортифікації. Такою ж універсальною є стиль власне укріплень, які поєднують у собі варіанти як французької, так і новоголландської військово-інженерної думки.

Історична роль та фортифікаційно-мистецька унікальність апріорно повинна перетворювати означений форт на об'єкт посиленої уваги та, як результат цього, постійної охорони, збереження і раціонального використання. Адже, на думку Л. Прибеги, «образ пам'ятки архітектури складається у свідомості людини через сприйняття матеріальної структури історичної споруди і розуміння її історико-культурного змісту» [17, 28]. Тому наявність ціннісно-орієнтованих проявів у споруді чи комплексі виділяє їх, призводить до розуміння їх неповторності – беззаперечних чинників пам'яткоохоронного змісту. І з втратою своєї функціональної значимості форт Окопи дуже швидко перетворюється на об'єкт пам'яткоохоронних акцентів.

Ще в часи Станіслава Понятовського ці укріплення сприймалися як такі, що «не обновлювались, ще не зовсім знищені» [38, 188]. А вже у 1861 р. з Львівського намісницького правління було направлено звернення до Центральної комісії по охороні пам'яток архітектури щодо збереження решток фортифікацій в Окопах; з'являються відповідні публікації в пресі [19, 60].

На початку 1860-х рр. розпочалися перші роботи по врятуванню костюлу в Окопах, але лише до 1902 р. організаційний комітет, очолюваний головою повітової ради гр. Мечиславом Борковським, зумів із збережених руїн автентично відродити його [19, 18].

Листами від 23 квітня та 13 липня 1863 р. Президія Галицького цісарсько-королівського намісництва запропонувала графу Мечиславу Потоцькому стати офіційним кореспондентом по Східній Галичині Центральної комісії по збереженню історичних будівель [20, 10-12]. Уже під час листування з Центральної комісії по відшуканню та збереженню історичних будівель від 21 червня 1864 р. піднімалося питання про стан збереження брам і валів в Окопах. Згадано, що «високий уряд» ще «кілька років тому запитував управління повітове, в якому стані знаходяться брами і вали в Окопах», але відповіді не отримав. Тому, передбачається ймовірність того, що ці фортифікаційні елементи цілісної пам'ятки сильно

занедбані [21, 10]. Наступним Листом від 14 серпня 1864 р. Центральна комісія підтримує думку М. Потоцького про реставрацію брам форту Окопи Св. Трійці та закликає повітове управління у Мельниці, при узгодженні з власником земель с. Окопи, обидві брами «фортифікаційні» покрити дахом [21, 46].

У другій половині XIX ст. в межах галицьких земель можна було планувати ті чи інші пам'яткоохоронні заходи, так як виділялися відповідні асигнування. Наприклад, на території Галичини з місцевого бюджету на утримання історичних пам'яток виділялося наступні кошти: 1884 р. – 16924 злотих (0,41 % від загальної суми видатків), 1885 р. – 16557 зл. (0,44%), 1886 р. – 12286 зл. (0,34%), 1887 р. – 15244 зл. (0,39%), 1888 р. – 12154 зл. (0,31 %), 1889 р. – 12560 зл. (0,29%), 1890 р. – 13760 зл. (0,29 %), 1891 р. – 17427 зл. (0,33 %), 1892 р. – 19060 зл. (0,28 %), 1893 р. – 15404 зл. (0,23 %) [40, 358-359]. Суми, зрозуміло, були невеликі, та все ж були. Тому діяльність щодо збереження фортифікаційних елементів Окопів Св. Трійці була тоді досить активною. Так, 27 грудня 1890 р. було підготовлено лист крайового відділу до Управління консерваторського Східної Галичини про проведення реставрації двох в'їзних брам, керівництво якими повинен був здійснювати округовий інженер. Згідно поданих пропозицій, відновлені елементи «давньої твердині в Окопах» можна було пристосувати для шляхових потреб (як проїзні ворота). Товариство консерваторське у Львові в лютому 1891 р. подало свої думки щодо способів консервації брам, не опротестовуючи вище означених ідей щодо використання [41, 162]. Але на практиці тривалий час справа так і не рухалась.

Наступна реставрація брам, зокрема Львівської, проводилася у 1905 році. А в 1915 р. російські війська, бажаючи збудувати колію до Кам'янця-Подільського, частково знівельовали збережені фрагменти валів. І взагалі, події Першої світової війни відкрили нову негативну сторінку в руйнації фортифікаційних елементів форту [28, 89]. Це змушує Зб. Горнунга на поч. 1930-х рр. зауважити, що «найважливішою болячкою консерваторською воєводства Тернопільського є негайна справа охорони цих прекрасних руїн замків прикордонних...» [29, 47]. Але час знову подає позитивні результати. І втілюють їх представники створеного у 1925 р. Подільського туристично-краєзнавчого товариства – організації, яка органічно поєднала в єдине логічне ціле на рівні Тернопільського воєводства краєзнавчо-туристичну та пам'яткоохоронну справу.

Зокрема, відділи Товариства проводили значну роботу по консервації окремих пам'яток загальнодержавного рівня спільно з консерваторами львівського воєводського управління. У результаті такої співпраці на поч. 1930-х років було здійснено щодо шедеврів оборонно-житлового зодче-

ства краю ряд раціональних і перспективних на майбутнє заходів:

- консервація та осушення стін Тербовлянського замку (з визначенням перспективи щодо створення тут музею);
- реставрація замкової вежі в с. Кривче (з створенням в ній місць ночівель для туристів на 18 осіб й відповідним відтворенням для цього інтер'єру);
- опікування над руїнами замку в с. Вигнанка поблизу Чорткова;
- укріплення гори з руїнами замку в с. Кудринці та консервацію цих руїн;
- реставрація замкових приміщень у Чорткові (з пристосуванням їх для туристичних потреб – зокрема ночівлі на 20 місць, музейних збірок й бібліотеки);
- консервація руїн монастиря в Підгорянах [4, 2-3; 30, 43-44; 36, 18; 44, 419];
- досконалий опис замків в околицях Золочева (Олеський, Білокам'янський, Підгорецький) з визначенням їх історичної, мистецької та меморіальної привабливості для туристів та екскурсантів [5, 4 зв.-5зв.].

І це далеко не повний перелік зробленого.

Серед проведених за визначений час робіт на замкових комплексах краю співробітниками ПТКТ та його регіональних філій упродовж 1931-1934 рр. названо й підмурування бастіону в Окопах [29, 48]. А станом на поч. 1930-х рр. відзначено часткову консервацію збережених оборонних валів форту [44, 439].

Серед рекламацийних та регіонально-популяризаційних видань Подільського туристично-краєзнавчого товариства для нас цікава інформація про репродукування окремих альбомів світлин з серії «Замки Подільські» [4, 3; 25, 415; 30, 47; 36, 14; 44, 418]. Навіть кадастри дачних місцевостей, які складали представники Подільського туристично-краєзнавчого товариства, також передбачали характеристику регіональної архітектурної спадщини. Чинне місце в такій рекреаційній реклаमाції займали замкові та палацові комплекси [7, 14].

Ці думки отримували підтримку й на загальнодержавному рівні. Ще на етапі планування Міжнародної виставки комунікацій і туристики, яка відбулася у Польщі в 1930 р., передбачалося оформлення окремих експозиційних розділів, де важливу роль мали б відігравати досягнення в сфері пропаганди історико-архітектурної спадщини (через рекламацію місцевостей та осмислених туристичних маршрутів, видавничі проекти) [2, 4].

У такому контексті питання збереження фортифікаційних елементів форту Окопи та їх раціонального (туристичного) використання мало свої ідейне та практичне осмислення. Так, у Звіті про роботу Заліщицького повітового відділу

Подільського туристично-краєзнавчого товариства за 1929 р. зазначено факт проведення його співробітниками упродовж вказаного часу екскурсій до Окопів, Кривча (зокрема й до місцевого замку), Червоногороду. Окремо зазначено, що за визначений період до Окопів було організовано 5 екскурсій (73 особи) [3, 2].

Думка про похід на човнах від Заліщиків до Окопів повторюється і в публікаціях часопису *Ziemia* – друкованого органу Польського краєзнавчого товариства. Згадано також, що місцевість znana з часів Барської конфедерації, тут збережено дві брами та конфедератський костюл [46, 230].

У Звіті Бучацького повітового старости до Тернопільського воєводського правління від 14 березня 1929 р. зазначено, що туристично-краєзнавчий комітет у Бучачі організовує дві екскурсії Дністром до Окопів Святої Трійці [9, 1]. У Звіті про діяльність референта з питань туристики Тернопільського воєводського правління за 1928-1929 рр. підтверджується, що уже розроблено план туристичного маршруту по Дністру на човнах від Коропця до Окопів св. Трійці (як кінцевого маршруту). Перша фаза його: організація переходів на човнах Окопи – Устечко, Устечко – Коропець [8, 1]. А в Програмі про роботу референта на 1929-1930 рр. передбачалася діяльність по завершальному врегулюванню туристичних маршрутів з використанням брам Окопів св. Трійці, зокрема щодо створення тут туристичного кемпінгу [8, 3]. Як одну з найцікавіших форм туристичної атракції бачить референт з туристики (та, одночасно, голова Подільського туристично-краєзнавчого товариства) Т. Кунзек у переході на човнах яром Дністра від Устечка через Заліщики до Окопів [30, 32]. Загалом, він пропонував активно включати Окопи в тривалі туристичні маршрути (від 3-4 до 9-10 днів) [30, 42]. Тут на 1935 р. вже існує туристичний кемпінг, створений на базі шкільного приміщення [30, 38].

У 1934 р. серед найважливіших маршрутів і місцевостей, цікавих для дитячого та юнацького огляду в Тернопільському воєводстві, названо й «Окопи св. Трійці з фортифікаціями XVII ст.» [39, 227]. До вигідних туристичних нічлігів краю причислено й розташований у місцевій загальній школі, яка в канікулярний період може забезпечити 20 ліжок [39, 228]. Підтвердженням останньому факту туристично-інфраструктурного рівня слугує також карта Кураторії Львівського шкільного округу, на якій відзначено шкільні туристичні нічліги станом на 31 грудня 1937 року. У Тернопільському воєводстві названо й Окопи, де визнавалося можливим розмістити до 20 осіб [22, 1].

Як своєрідний кемпінг використовувалися й окремі фортифікаційні елементи форту. Так, упродовж 1938-1939 рр. проведено опис стану Кам'янецької брами Окопів св. Трійці, яка слугувала

місцевою туристичною базою [13, 100-109].

В історичній довідці про Борщівський повіт, складений членами місцевої філії Подільського туристично-краєзнавчого товариства у 1936 р., окремо визначена історична, просторова та туристично-притягувальна значимість також Окопів св. Трійці [6, 2]. Комплексна пам'ятка отримувала перспективи як цікавий та аераційний туристичний об'єкт. На жаль, наступна зміна культурницьких і соціальних ідеологем звела їх нанівець. І лише з 1990-х рр. історико-фортифікаційні можливості та збережені фрагменти Окопів стають об'єктами хоч і не чисельних, але професійних краєзнавчих зацікавлень [18, 11-13]. Об'єкт – комплексна пам'ятка архітектури національного значення (охор. №1572). Завдяки своїй історичній значимості та вигідному сучасному місцерозташуванню укріплення залишається й об'єктом туристично-екскурсійних інтересів [16, 9]¹.

«Факти минулого пізнаємо тільки на підставі слідів, які після них збережені» [31, 68]. Це твердження універсальне в своєму гносеологічному сприйнятті. Але життєві реалії інколи створюють фабули, які призводять до апріорного розуміння постійних втрат чогось цінного, якісного, величного. Окопи Св. Трійці, як універсальна пам'ятка минулого, потребує свого нового відкриття, осмислення й визначення перспектив подальшого використання.

Посилання

1. О. Бойко, Д. Лонкевич. Замки Тернопільської області // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів, 2000. – Ч. 11.
2. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 7, оп. 1, спр. 152.
3. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 3.
4. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 6.
5. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 7.
6. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 9.
7. ДАТО, ф. 36, оп. 1, спр. 10.
8. ДАТО, ф. 231, оп. 4, спр. 679.
9. ДАТО, ф. 231, оп. 4, спр. 693.
10. Думка М. Татарські шляхи // Жовтень. – 1970. – № 12.
11. Краткий очерк полевой фортификации. Составил Цезарь Кюи. – СПб., 1899.
12. Лесик О. Замки та монастирі України. – Львів, 1993.
13. Львівська наукова бібліотека. Відділ рукописів. – Ф.УК-37.
14. Мацюк О. Замки і фортеці Тернопільщини від найдавніших часів до XVIII ст. // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Тернопіль, 1990. – Ч. 2.
15. Начальные основания фортификации, сочинённая господином профессором бароном Вольфом, а с латинского I. Мизробили довідльні посилання на джерела сучасної інформації про об'єкт вивчення; але вона аж ніяк не обмежується лише названими публікаціями. Окопи Св. Трійці – як пам'ятка – стала уже сприйнятливою на рівні загальноукраїнських туристично-екскурсійних проектів. Свідчення цьому: М. Рутинський. Замковий туризм в Україні. - К., 2007. - С.163-166).
16. Нездоланні твердині Поділля / С. Трубочанінов, О. Рашупкін. – Кам'янець-Подільський, 2003.
17. Прибега Л. Кам'яне зодчество України. Охрана та реставрація. – К., 1993.
18. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. – 1994. – № 6.
19. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДАЛ), ф. 364, оп. 1, спр. 137.
20. ЦДАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 1.
21. ЦДАЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 2.
22. ЦДАЛ, ф. 742, оп. 1, спр. 874.
23. Шперк В. Фортификация. Очерки истории и развития. – М., 1940.
24. Шперк В. Фортификационный словарь. – М., 1946.
25. Cz. Blicharski. Miscellanea Tarnopolska.-Biskupince. – 1995. – Т. 2.
26. Encyklopedyja powszechna S. Orgelbrandta. – Warszawa, 1884. – Т. 11.
27. A. Czolowski. Dawne zamki i twierdze na Rusi galickiej // Teka konserwatorska. – Lwow, 1892.
28. A. Czolowski, B. Janusz. Przeszlosc i zabytki wojewodstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
29. Zb. Hornung. Opieka nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze Malopolski Wschodniej w latach 1931-1934 // Przegląd krajoznawczy. – Lwow, 1937. – Padziernik. – № 2.
30. T. Kunzek. Ziemia podolska. Opis krajoznawczoturystyczny wojewodstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1935.
31. Ch. Langlois, Ch. Seignobos. Wstep do badan historycznych. – Lwow, 1897.
32. S. Mossakowski. Czy projektant Okopow Sw. Trojcy? // Sztuka baroku. Materiały z Sesji naukowej. – Krakow, 1991.
33. S. Nicieja. Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografia. – Warszawa, 2006.
34. Polskie tradycje wojskowe. – Warszawa, 1990. – Т. 1.
35. Słownik jazyka polskiego/Ułożony pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedzwiedzkiego. – Warszawa, 1904. – Т. 3.
36. Sprawozdanie wydziału Podolskiego Towarzystwa Turystyczno-krajoznawczego z działalności za czas od dnia 1 maja 1930 do dnia 30 kwietnia 1931 roku. – Tarnopol, 1931.
37. Starożytności historyczne Polskie, czyli pisma i pamiątki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia i t.p./A. Grabowski. – Krakow, 1840. – Т. 1.
38. Starożytności Polskie. – Poznan, 1852. – Т. 2.
39. Szkolne schroniska wycieczkowe. Informator VIII Rok (1934). – Warszawa, 1934.
40. Rocznik statystyki Galicyi. – Lwow, 1893. – Rok 4.
41. Teka konserwatorska. – Lwow, 1892.
42. L. Finkel. Okopy Sw. Trojcy. Dwa epizody z dziejów polskich. – Lwow, 1889.
43. M. Wawrzeniecki. Materiały do mapy archeologicznej Polski/Materiały antropologiczno- archeologiczne i etnograficzne. – Krakow, 1910. – Т. 11.
44. Wojewodstwo Tarnopolskie. – Tarnopol, 1931.
45. Wypisy źródłowe do historii sztuki wojennej. – Warszawa, 1953. – Zesz. 7.
46. Ziemia. – Warszawa, 1930. – № 11-12.

Парацій В.М. Окопи св. Троицы: историческая судьба и памяткаохранная традиция одной из «непреодолимых твердынь» Подолья

В статтє раскрываються основні (проблемні) аспекти історико-милитарної еволюції фортифікаційного об'єкта в контексті політичних і

милитаристских взаимоотношений кон. XVII – середины XVIII вв. Основной акцент делается на раскрытии отдельных фактов и рациональных проектов в отношении охраны и использования памятника, которые сформировались в середине XIX в., а особенно прагматический результат получили в 20-30-х гг. XX века.

Paratsii V.M. Okopy sv. Tryzi (Trenches Trinity): historical fate and monument-protection tradition one of the “irresistible stronghold” of Podil

Article has basic (problems) aspects historic and military evolution fort Okopy sv. Tryzi (Trenches Trinity). Comprehend military and tactical significance fortification object in the context of political and military relations end XVII – middle XVIII century. Focuses on disclosure of certain facts projects for rational use and protection object which was evolve from the mid-nineteenth century and especially pragmatic results obtained in 20-30's of the twentieth century.

А.Є. Бартош
В.А. Марампольська

УНІКАЛЬНА ЗНАХІДКА 2008 РОКУ

В статті розглядається проблема реставрації відкритого у глухівській Спасо-Преображенській церкві раніше невідомого унікального живопису XVIII ст.

У рік святкування 300-річчя проголошення міста Глухова столицею Гетьманщини, а саме у липні 2008 р., сталася значна подія не тільки для глухівчан, а й для всіх тих, кому дорога минула слава України – відкриття реставраторами у глухівській Спасо-Преображенській церкві раніше невідомого унікального живопису XVIII ст.

Напередодні цієї події за ініціативою генерального директора та наукових співробітників Національного заповідника «Глухів», церковної громади Спасо-Преображенського храму, яку очолює протоієрей Олексій Родіонов, до міста було запрошено головного художника-реставратора корпорації «Укрреставрація» І.П.Дорофієнко та автора проекту архітектурної реставрації пам'ятки архітектора-реставратора С.Д.Халепу для проведення візуального обстеження інтер'єру церкви [1, 3]. Вони встановили, що храм знаходиться у задовільному технічному стані. При архітектурній реставрації пам'ятки (1992 р.) було зроблено укріплення палями, що й нині забезпечує стабільний стан її конструкцій. На східній стіні виявлені незначні тріщини в кладці, що потребують ін'єктування, розшивки та тинькування. Практично весь живопис Спасо-Преображенської церкви знаходиться під багатшаровим набілом, олійним пофарбуванням та щільним шаром поверхневих забруднень, тому говорити про збереження розписів храму на той час було передчасно.

Керівництво корпорації «Укрреставрація»

Художник-реставратор В.І.Поліщук на фоні відреставрованого фрагменту живопису «Янгол у червоному»

направило до Глухова художників-реставраторів В.А.Марампольську та В.І.Поліщука, які повинні були виконати пробне укріплення фарбового шару та тиньку, провести зондажні дослідження. Вони опрацьовували методи пошарової розчистки фрагментів старого живопису на зондажах. Труднощі розкриття первинного живопису виникали у місцях, де набіл під час попередніх реставрацій просочували оліфою. На західній стіні церкви живопис був зафарбований, тому розчистка його проходила досить складно. Нагородою за нелегку працю реставраторів було відкриття у зондажах авторського живопису XVIII ст. – фрагментів одягу святих, що мали насичені кольори. Завдяки зондажним дослідженням реставраторів стало відомо, що панелі Спасо-Преображенського храму у XVIII ст. були розписані під червоний камінь, а півколони та частини підпружних арок – під «штучний малахіт» [1, 14].

Під час обстеження храму з'ясовано, що